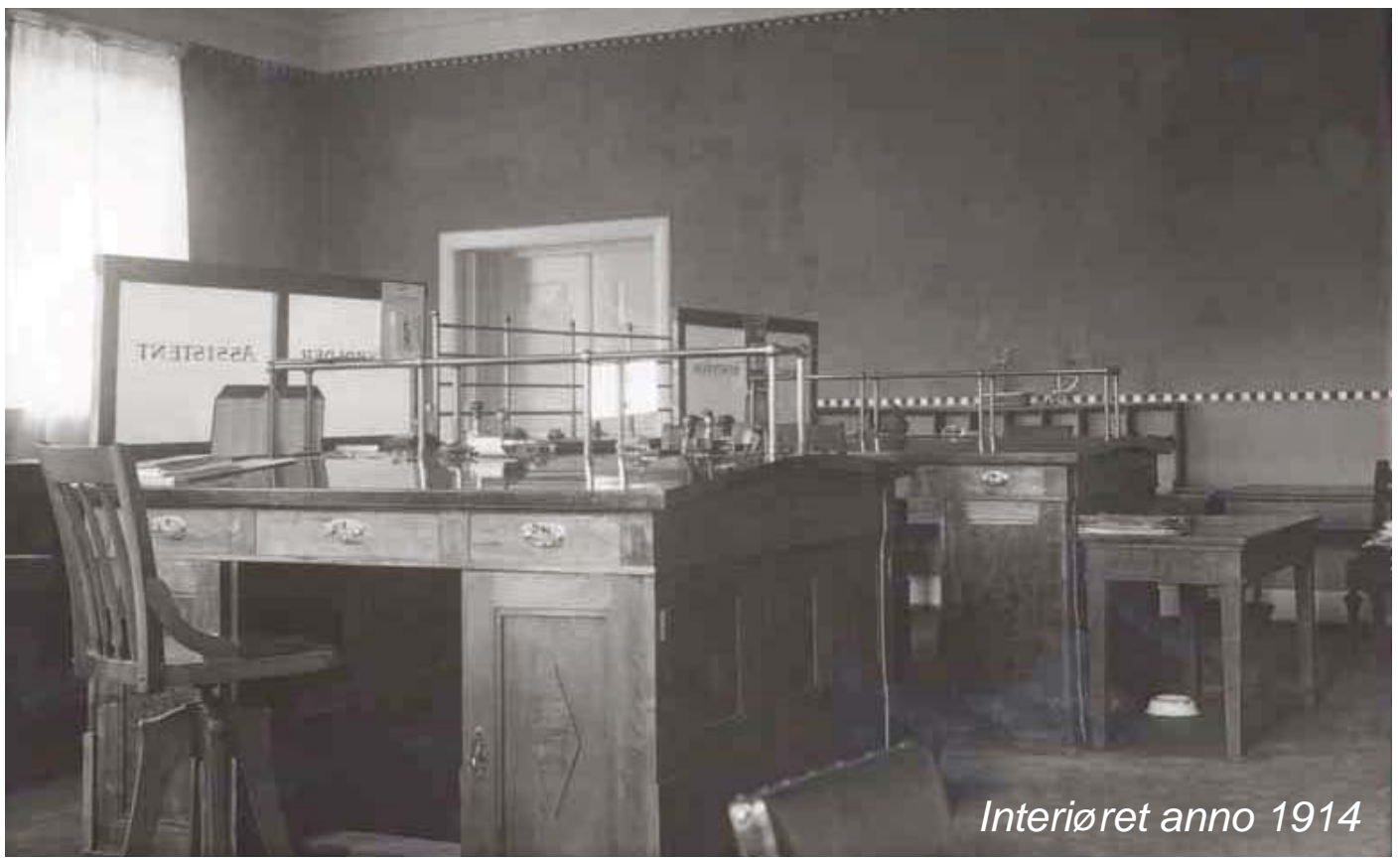

Historien om Hvelvet.

Eller rettere:
historien om hvelvene
og huset rundt dem.

Dette er historien om Hvelvet.

Eller rettere: historiene om hvelvene og huset med adresse Stortorget 1, Lillehammer. Historier fra den tiden penger ikke var et plastkort og fire tastetrykk unna, men hadde sin verdi garantert i gull. Historier om byplanlegging og om huset som i ti dager skjulte skatten som la det finansielle grunnlaget for en fri, norsk regjering under andre verdenskrig.

Historien om mat og opplevelser er dere med på å skrive.
Lykke til med Hvelvet!

”En smuk Bebyggelse paa denne fremskutte Tomt”

Etter flere tiår med vekst i ”døla-
byen” etablerte Norges Bank seg i
1860 på Lillehammer. De holdt til i
bakgården i Astrupgården, nord i
Lillehammers Storgate.

I årene fra 1890 til 1910 økte folke-
tallet i byen fra 1800 til 3800 – altså
med 110 prosent! Ved århundre-
skiftet hadde byen tre banker og
også oppover Gudbrandsdalen var
bankvesenet i vekst. Lokalbankene
trengte mer leveranser av penger,
og Norges Banks lokalavdeling tok
initiativ for å skaffe tomt og bygge
ny bankbygning.

Området vi nå kjenner som Stor-
torget var aktuelt. Men
diskusjonene dro ut, og tomte-
selger Thor Bergseng skrev i et
følelsesladet brev i februar 1912 at
*”jeg har liten lyst til nu at selge saa
meget som jeg ogsaa paa grunn for
Nybygging i en tid hvor alt er saa
kostbart. Men da jeg forstaar, at det
er et alminnerligt Ønske at faa en
smuk Bebyggelse paa denne frem-*

*skutte Tomt, faar jeg allikevel gaa
med paa at forlænge Haand-
givelsen til 15. mars”.*

Det ble 19. desember før Norges
Banks representantskap gjorde
vedtak om at *”Lillehammers
avdeling bemyndiges til at kjøpe
den av hr. Thor Bergseng til
banken haandgivne tomt paa
hjørnet av Stortorget og Jernbane-
gaten for en kjøpesum stor
kr. 13000,- tretten tusen kroner.”*

Lillehammer ble etter hvert opptatt av sitt Stortorg, og ønsket et bygg som "sto til" plassen "således at bygningens midtakse faller i torvets midtlinje".

Feil tomt og for høy leie

Det var et problem med tomtekjøpet. Plasseringen var slik at bygget sto i fare for ikke å havne midt imot Stortorget! Banken hadde nemlig allerede kjøpt ei tomt mot Torggata. Skulle de bebygge denne, ville ikke det skje som både private og kommunen ønsket, nemlig at *”den nye bankbygning, hvor post og telegraf forutsettes gitt tilstrekkelig plass, legges med sin hovedfasade ut mot Stortorget således at bygningens midtakse faller i torvets midtlinje”*, som det het i et formannskapsreferat. Løsningen ble at kommunen i et spleiselag med private kjøpte grunn til Torggata av Norges Bank – som igjen kunne utvide sin tomt mot sør.

Bygget skulle også romme postkontor, telegrafstasjon og kommunale kontorer. Dermed skulle bygget også bli utgangspunkt for turer med bankens egen ”skillemyntvogn”, og for posthesten Julie.

Med så mange offentlige

virksomheter involvert allerede i planleggingen, måtte det bli en del brevveksling. Ja, Lillehammer kommune ville til og med prute ned husleia. Hvis det ble *”lokaler tilovers, forbeholder kommunen seg adgang til å få leiet disse for en rimelig leie”*, het det.

Så begynte en dragkamp om lokalene; kommunen måtte ta til takke med lokaler i tredje etasje til stadsingeniører, formannskapet, ordføreren og ligningsmyndighetene. Bankens direksjon ville ha 800 kroner i året, mens kommunen forsøkte å prute leieprisen ned til 600 kroner – og fikk det som de ville.

*Arkitekt
Heinrich
Jürgensen
hadde
allerede
tegnet
Breiseth
hotell, og
satte ikke sitt
lys under en
skjeppe
da han
anbefalte
seg selv som
arkitekt for
bankbygget.
Han fikk
jobben.*

Maihaugen-arkitekten

som solgte seg selv

Allerede to år tidligere, i april 1911, hadde arkitekt Victor Nordan levert flere skisser til et bankbygg på Lillehammer. Dette var ikke så stort og neppe så majestetisk som det som ble satt opp.

Da arkitekt Heinrich Jürgensen fikk høre om byggeplanene, tillot han seg å anbefale seg selv som arkitekt for bygget i brev til bankens direksjon. Han fikk jobben, og tok med seg arkitekt Fin Wollebæk. Jürgensen var ingen hvem som helst i Lillehammer. Allerede i 1903 ble han kontaktet av den engasjerte tannlege og samler Anders Sandvig, som ga Jürgensen jobben med å planlegge plassering av hus, tun og kirke på Maihaugen.

Året før han tok fatt på Norge Bank-tegningene hadde han tegnet det nye Breiseth Hotel og Maihaugens daværende restaurant. Jürgensen formet også Norge på to andre måter i sin arkitektkarriere: han tegnet de karakteristiske kioskene for Narvesen Kioskkompani, som

spratt opp som paddehatter Norge rundt. Og han tegnet flere hus i Ålesund etter brannen der i 1904.

Da bygget sto ferdig, var regningene på tomt, hus og inventar kommet opp i 175.000 kroner, en overskridelse på 33.000 kroner. "Beklagelig", vedtok representantskapet i Norges Bank – og bevilget pengene. Noe ble uteglemt da bygget kom opp. "***Et ur til anbringelse i taarnet***" kom på 700 kroner og "***lysarrangement foran bankbygningens indgangsdører***" førte til en tilleggsregning på 550 kroner. Mer kontroll var det for eksempel på utgifter til spiret i tårnet: 38 kroner - og granittrappa til hovedinngangen: 952 kroner.

Stilen var jugend eller seinbarokk, med tidstypisk blomsterornamentikk over vinduene. Men det var ikke blomsterornamentikk bygget ved Lillehammers Stortorg skulle bli mest kjent for.

Mot ildebrann og dynamitt

I Norges Bank-bygget på Lillehammer ble det bygget flere hvelv i kjelleren og første etasje.

Sikkerhet ble satt høyt. Direksjonen aksepterte arkitektens forslag om armert jernbetong med ***"indstøpte jernstenger i 1" runde i 13 cm avstand vertikalt og horisontalt"*** i vegger, gulv og tak i bankens sikkerhetsrom. Men de ville ha sterkere panserdør enn anbefalt – og betalt 1350 kroner for en slik.

Den ble bestilt fra Johs. Olsen pengeskabfabrikk. Dette var en av fire norske pengeskappprodusenter ved forrige århundreskifte. Olsen etablerte seg som smedmester med produksjon blant annet av "ildfaste jernskabe" allerede i 1874. Han utvidet fabrikken til sammen fire ganger, og i en rikt illustrert katalog fra 1912 skriver han ***"mit fabrikkat er det eneste – absolut det eneste – som har kunne motstaa 6 – seks – døgnns vedholdende intens varme"***. I samme katalog skryter han på seg å være leverandør til bl.a. samtlige regjerings-

departementer, Hans majestæt kong Oskar II – og altså Norges Bank.

A. P. Foss var en annen panserdørleverandør. De hadde produsert "pengeskabe og panserdøre" siden 1878. Å kjøpe en dør derfra sikret førsteklasses vare. I bedriftens 1912-utgave av varekatalogen gjenga de skryt fra en rekke kunder. Skrytebrevene viser at brann var en større trussel enn innbrudd, men et og annet anslag fra forbryterske elementer var det også. Stasjonsmester Sørli på Tøien jernbanestasjon skrev i 1912 til A. P. Foss: ***"Stationens ildfaste staalskab fra Deres fabrikk var atter nat til mandag ds. Udsat for sprægningsforsøk med dynamit. Deres praktiske laasanordning har igjen glimrende bestaat sin prøve."***

For ordens skyld: det har aldri vært forsøkt innbrudd i bankbygget på Lillehammer.

”Betongen er av hård god kvalitet”

Huset med de mange hvelv på Lillehammer skulle få en viktig rolle. Urolige mellomkrigsår hadde skapt hodebry for forvalterne av Norges nasjonalformue. I årene 1936-1938 ble derfor mye av landets gullbeholdning sendt utenlands til USA og Storbritannia. Men selve sikkerheten for at nordmenn fortsatt kunne bruke papirpenger, på fagspråket ”seddeldekningsreserven” forble i landet. Den utgjorde 48,8 tonn gull.

Norges Banks direktør Nicolai Rygg så for seg at også dette gullet måtte flyttes. Høsten 1938 fikk den gang 21 år gamle Ivar Borg et spesialoppdrag. Til Aftenposten har han fortalt: *”Jobben besto i at jeg hver morgen ble låst inn i gullkjelleren, hvor jeg pakket gullbarrer ned i kasser, to barrer à 12 1/2 kilo i hver kasse. Til lunsj ble jeg låst ut igjen og efter en halv time atter solid innelåst sammen med gullet”*.

Forberedelser ble også gjort andre steder. Lillehammer stads-

ingeniørkontor skrev en ”attest” den 28. april 1939: *”I anledning Deres forespørsel herom meddeles at murene rundt ildfast hvelv i kjelleren i bankbygningen efter foreliggende tegninger og efter foretatt undersøkelse består av vanlig betong (altså uten jerninnlegg) i 63 cm tykkelse. Betongen er av hård god kvalitet”*.

I Norges Banks kjeller på Lillehammer ble enda et hvelv montert. Riktignok ble montøren krigsmobilisert før han var ferdig med alarmsystemet, men dette ble også ordnet.

9. april 1940 skulle det bli bruk for det.

Tyskere rekvirerte norske lastebiler for å ta seg inn til Oslo.

Samtidig som de marsjerte ned Karl Johan kjørte den siste av lastebilene Norges Bank hadde rekvirert ut av Oslo.

Målet var Lillehammer, der Andreas Lund hadde klargjort et hvelv.

Bildet nederst til høyre viser "gull som tas ut av et hvelv" - men mer enn det forteller ikke bildeteksten.

9. april 1940:

”Vi sender et par biler”

Finansminister Oscar Torp beordret vekking av Norges Banks direktør Nicolai Rygg. Klokka sju på morgenen ringte Rygg videre til Andreas Lund i Norges Bank på Lillehammer. ”Vi sender et par biler”, sa han etter at han hadde forvisset seg om at hvelvet sto klart. Drøye 40 minutter tidligere hadde panserkrysseren Blücher veltet over på siden og forsvunnet i dypet i Drøbaksundet, senket av norske granater. Tusen tyske soldater fulgte båten ned i dypet. Det gjorde også planene om hvordan den tyske okkupasjons hæren skulle sikre seg det norske gullet.

Dermed ble det tid til at 818 40-kilos kasser, 685 25-kilos kasser og 39 80-kilos tønner kunne stues inn i biler sammen med bevæpnede bankfunksjonærer. Ikke på to biler, men på 25. Den første av dem dro fra Oslo kun en drøy time etter telefonoppriggingen til Lund, kl. 08.15. Den siste av dem kjørte ut av Oslo kl. 13.30 idet tyske tropper marsjerte ned Karl Johans

gate. Enkelte av bilene hadde et halvt tonns overlast på sin verdifulle vei til Lillehammer. De fleste sjåførene kjørte uten stans, mens enkelte måtte parkere under noen trær da flyaktiviteten ble for intenst. Det fantes også dem som til tross for sin verdifulle last, tok seg tid til en kaffekopp til nistepakka på en av kafeene på vegen.

På Lillehammer ble kasser og tønner buksert ned i hvelvet i kjelleren, og det var under dette arbeidet at gulltransporten skulle kreve et kommunalt offer. Etter hvert måtte bankfolkene nemlig få hjelp av kommunens folk, og en av disse mistet en kasse gull på foten. Han sa etter sigende noe om gullet skadelige innflytelse i verden før han ble sendt til sykehuset.

Medlemmer av Lillehammer skytterlag ble satt som vakter. I ti spennende dager skulle Norges gull være lagret i kjellerhvelvet.

Banksjefen glemte koden til hvelvet

Selv om bilene, som stort sett var leid fra Christiania Kull- og Vedbolag, var sluppet en og en ut av Oslo for å unngå oppsikt, og selv om lossingen på Lillehammer foregikk over hele dagen, fikk gullfrakten likevel ikke gå helt upåaktet hen. Norsk radio sendt snart nyheten om lastebiler med gull til Lillehammer, og en Trondheimsavis satte nyheten på trykk.

I Norges Banks kjeller ble hvelvdøra lukket og kodelåsene aktivert. Andreas Lund måtte memorere kombinasjonen til kodelåsen, og ga de to nøklene til hvelvet til to andre i bankstben. Døra ble imidlertid ikke lukket lenge, for både militære og sivile myndigheter krevde verdipapirer og penger til forskjellige formål. I de følgende dagene gikk flyalarmen stadig, men mellom alarmene ble hvelvet åpnet og lukket. Krigshandlingene rykket nærmere. I nord landet tyske fallskjermtropper på Dombås, og i sør sto tyskerne i Hamar. Gullet måtte videre. 18. april

fikk 30 soldater fra Jørstadmoen – blant dem poeten Nordahl Grieg – en matrasjon og 100 skudd hver, og kommandert til spesialoppdrag på Lillehammer. Da natta kom, sperret de av kvartalet mellom bankbygningen og jernbanestasjonen – og grønt lys ble gitt for å åpne hvelvdøra.

Så skjedde det at Lund hadde glemt koden!

I en halv time slet han, og enkelte kilder hevder at finansminister Oscar Torp ble varslet, og også et forslag om å sprengre hvelvet med dynamitt ble vurdert. Klokketallet ble åpnet, og 30 frivillige – som trodde de var innkalt for å grave skyttergraver utenfor byen – sjauet gullet ut på biler som fraktet dem til stasjonen. I måneskinn klokka 04.29 forlot gull verdsatt til 240 millioner 1940-kroner Lillehammer.

Legger vi konsumprisindeksen til grunn, ville det vært 5,9 milliarder i dag.

Krigsbytte: 200 kroner i skillemynt

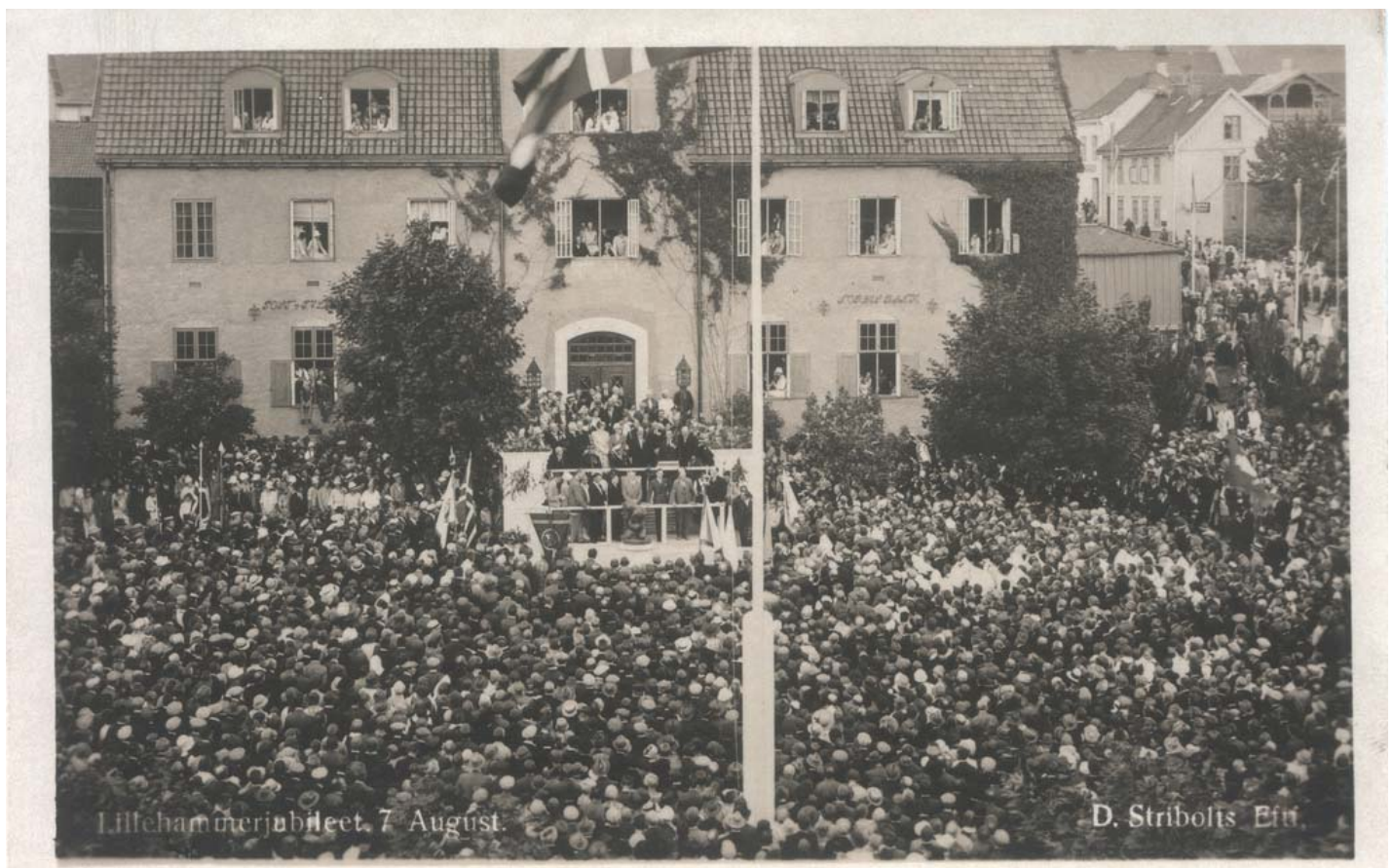
Lillehammer ble overtatt av tyskerne noen dager etterpå – og dermed startet de en ny jakt på gullskatten. Men "gullhvelvet" i kjelleren sto ulåst og tomt, og dermed trodde tyskerne at gullet var i ekspedisjonshvelvet i 1. etasje. Men nøklene til det hvelvet fant de ikke, og en ekspert fra Oslo måtte tilkalles. Han fikk åpnet hvelvdøra. Krigsbyttet for tyskerne ble 138.000 kroner – dog i makulerte sedler – og om lag 200 kroner i gangbar skillemynt. Dessuten tok tyskerne et skrin med en komplett samling av postens frimerker. Det skal bemerkes til tyskernes fordel at dette leverte de tilbake – uskadd.

Tyskerne var også svært så ordentlige da de lette etter gullet i Faaberg Sparebank. Der hadde Norges Bank nemlig leid en bankboks – som ble sprengt av okkupantene. Innholdet var en del nøkler som tyskerne tok med seg. Med tysk sans for orden la de igjen en kvittering for innholdet i den sprengte boksen.

Historien om gulletts veg er lang og dramatisk også videre, men hører ikke hjemme her. Via Åndalsnes, Molde og Tromsø havnet gullet til slutt i USA og var med på å gi den norske regjeringen i eksil økonomisk handlefrihet. På Lillehammer huset ikke bygget lenger Norges gullskatt, men ble i stedet et illegalt rede med posthus i første etasje, kontor til to advokater med forbindelser til hjemmefronten i andre etasje og bygningsingeniørkontor i tredje. Her ble den illegale avisen "Hjemmefronten" laget i et opplag på 500.

Byggets allsidige historie slutter ikke her, selv om leietagere og virksomheter har skiftet gjennom årene. I 1978 ble det renoveret, i 2004 ble de første planer om restaurant lansert.

Etter å ha stått mer eller mindre ubenyttet i flere år, er bygget igjen klart for aktivitet – med Hvelvet.

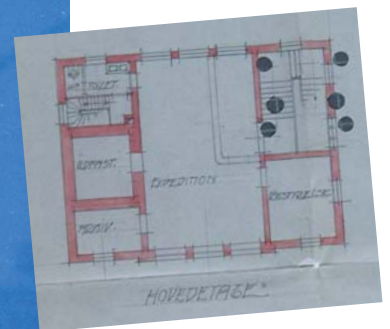
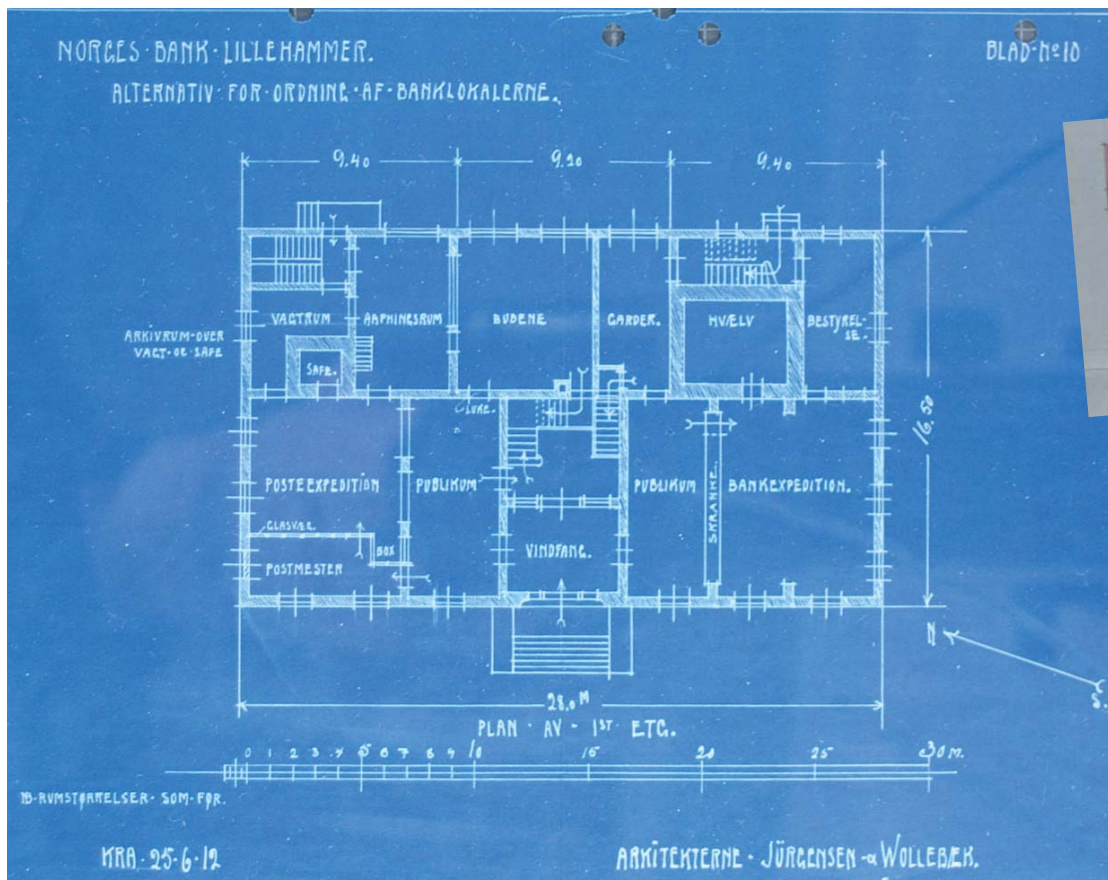
Stortorget har alltid vært en møteplass. Over et bilde fra feiringen av Lillehammers 100-årsjubileum som by i 1927.

Et udatert bilde med Gudbrandsdalens Liniebataljon.

1. mai-markering på Stortorget i 1924.

Over: En tegning fra 1911 som aldri ble realisert. Til venstre den originale plantegningen.

Takk til:

Harald Haarde, Norges Bank

Turid Wammer, dokumentasjonssjef, Norges Bank

Rasmus Austad Christensen, Riksarkivet

Inger Karin Martinsen, Statsarkivet på Hamar

Pål Mjøslund, Opplandsarkivet

Grete Christensen, hovedarkivet, Lillehammer kommune

Jan Vidar Lie Pedersen

Thor Arne Bakke

Andre kilder:

Årbok for Fåberg og Lillehammer historielag, bind 3, 12 og 23

Boka "Redd gullet" av Robert Pearson

Norges Banks internmagasin "Vår Bank"

www.pengeskap.net

www.wikipedia.com

Lillehammer, april 2011

Ivar Ødegaard

Anno 2011

